

АБ ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫМ КЛАСЕ МЭТАВЫХ ДЗЕЯСЛОВАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Вывучэнне сінтаксічных парадыгм у сувязі з семантыкай канструкцыі звязана, па-першае, з вызначэннем аб'ёму лексічных сродкаў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні пэўнай сінтаксічнай семантыкі, па-другое, з устанаўленнем узаемасувязі семантычнай структуры сінтаксічнай адзінкі са значэннем слоў (кампанентаў гэтай адзінкі) і іх падзелах на лексіка-граматычныя класы. Прыналежнасць слова да таго ці іншага лексіка-граматычнага класа і ёсць адлюстраванне яго сінтаксічнай функцыі. Лексіка-граматычны клас – гэта семантычна аднародная група слоў унутры часціны мовы, якая ўдзельнічае ў выражэнні пэўнага лексіка-граматычнага значэння і характарызуецца здольнасцю ўжывацца або не ўжывацца ў тых ці іншых сінтаксічных канструкцыях, уступаць або не ўступаць у сувязь з іншымі лексіка-граматычнымі класамі слоў, удзельнічаць у выражэнні ядзернага або перыферычных значэнняў. Узаемадзеянне лексічных значэнняў слоў у складзе сінтаксічнай канструкцыі заснавана на тым, што кожнае слова мае сваё лексічнае значэнне ў сістэме мовы.

Паколькі паняцце "мэта" звязана са свядомай дзейнасцю чалавека, накіраванай на дасягненне плануемай, жадаемай падзеі, а характарыстыка мэтай дзейнасці перадаецца дзеясловам, задача семантычнай класіфікацыі дзеясловаў, якія ўдзельнічаюць у выражэнні мэтавага значэння, выдзялення лексіка-граматычнага класа мэтавых дзеясловаў з'яўляецца першараднай.

Рэалізацыя задачы семантычнай класіфікацыі дзеясловаў патрабуе выбару пэўнай метадыкі і звязана з вызначэннем семантычнай структуры дзеясловаў. У мовазнаўстве распрацаваны шэраг разнастайных метадык аналізу семантычнай структуры слова. Семантычная структура слова ў пэўных метадыках звязваецца або з марфалагічнай будовай слова, або з яго сінтаксічным ужываннем, або зыходзіць з семантычнага аналізу ўсёй лексіка-граматычнай групы. Адзін метадык патрабуе вываду семантычных кампанентаў на аснове параўнання лексічных адзінак (гэта аналітычны метадык), другі – наяўнасці апрыёрна ўстаўленых семантычных параметраў, спалучэнне (сума) якіх і вызначае семантычную структуру даннага слова (гэта сінтэтычны метадык).

Паколькі ў многіх дзеясловах сучаснай беларускай літаратурнай мовы спалучаюцца розныя класіфікацыйныя семы і семантычная структура дзеяслова вызначаецца не ў пэўным кантэксце, і не ў канкрэтнай рэалізацыі, а як элемент лексічнай сістэмы мовы, акцэнт робіцца на загадзя зададзеную сему – мэтавую. Сінтэтычны метадык дае магчымасць акрэсліць семантычныя межы мэтавых дзеясловаў на аснове логіка-паняццёвых прыкмет мэтавага дзеяння –

семантычных параметрах: ментальнасць/нементальнасць, інтэнцыяльнасць/неінтэнцыяльнасць, рэалізаванасць/нерэалізаванасць.

Ментальным называецца ўнутраны, чыста псіхічны стан чалавека, нементальным – рэальнае, канкрэтнае фізічнае дзеянне. Інтэнцыяльныя (ад лац. *intention* – імкненне) – гэта дзеянні, якія ажыццяўляюцца людзьмі ў адпаведнасці з наперад пастаўленай мэтай, неінтэнцыяльныя дзеянні не імпліцыруюць наяўнасці ў суб’екта свядомай устаноўкі, яны звязаны з фізічнымі патрабаваннямі чалавека і з’яўляюцца міжвольнымі. Рэалізаванасць/нерэалізаванасць мэты ў момант рэалізацыі мэтавага дзеяння, выражанага дзеясловам, вызначаецца лагічна.

Першы крок у пошуку адказу на пытанне, якія дзеясловы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўдзельнічаюць у выражэнні лексіка-граматычнага значэння мэты, складаецца з выкрэслівання з далейшага разгляду дзеясловаў, семантыка якіх супярэчыць значэнню мэты. Супярэчнасць становіцца відавочнай у выніку злучэння дзеяслова з залежным кампанентам, са спалучэннем з *той мэтай, каб*. Праведзены аналіз паказвае, што не ўсе семантычныя групы дзеясловаў задавальняюць “запатрабаванням” мэтавага значэння. У першую чаргу гэта датычыцца семантычнай апазіцыі інтэнцыянальнае/неінтэнцыянальнае значэнне.

У выражэнні мэтавых адносін не ўдзельнічаюць наступныя групы дзеясловаў:

1) дзеясловы са значэннем выразна выражанай ацэначнай афарбоўкі, параўн.:

Ён любіць смачна паесці з той мэтай, каб...

Ён хоча (мае ахвоту) спаць з той мэтай, каб...

Ён баіцца з той мэтай, каб...

Ён верыць з той мэтай, каб...

Супярэчнасць прыведзеных вышэй канструкцый асноўваецца на тым факце, што значэнне ў іх выключае свядомую мэтаўстаноўку суб’екта, а таксама акт волі.

2) дзеясловы семантычнай групы са значэннем нязменнага стану суб’екта, параўн.:

Ён хварэе з той мэтай, каб...

Ён дыхае з той мэтай, каб...

Ён чуе з той мэтай, каб...

Ён спіць з той мэтай, каб...

3) дзеясловы, якія абазначаюць равзнастайныя рухі, што супярэчаць значэнню мэты, параўн.:

Ён наткнуўся на балота з той мэтай, каб...

Ён заблудзіўся з той мэтай, каб...

Ён згубіў акуляры з той мэтай, каб...

Ён пазыхае з той мэтай, каб...

Першыя тры прыклады ўказваюць на адсутнасць свядомасці суб'екта ў момант дзеяння, пра якое “паведамляе” значэнне дзеяслова.

Дзеяслоў “пазыхае” ў чацвертым прыкладзе абазначае міжвольнае дзеянне (рух) суб'екта, абумоўленае фізічнай неабходнасцю чалавечага арганізма. Аднак трэба адзначыць і выпадак ужывання гэтага дзеяслова ў канструкцыях з мэтавым значэннем, параўн.: *Ён пазыхае з той мэтай, каб паказаць, што размова (пра што-небудзь, з кім-небудзь) яму надакучыла. У такіх прыкладах звычайна ўжываецца прыслоўе, зварок, спецыяльна: Ён пазыхае зварок з той мэтай, каб...*

4) дзеясловы са змэнным зменнага стану суб'екта, параўн.:

Ён сохне з той мэтай, каб...

Ён худзее з той мэтай, каб...

Ён вяне з той мэтай, каб...

Ён лысее з той мэтай, каб...

Як відаць з прыкладаў, супярэчаць значэнню мэты дзеясловы з негатыўным значэннем у суадносінах да суб'екта. Дзеяслоў худзеець з'яўляецца выключэннем, калі ён выкарыстоўваецца ў канструкцыі са значэннем самамэты суб'екта: *Ён худзее з той мэтай, каб быць стройным.*

Вышэйадзначаныя заўвагі дазваляюць выдзеліць дзеясловы, якія не ўдзельнічаюць у выражэнні мэтавага значэння. Да іх адносяцца дзеясловы са значэннем выразна выражанай ацэначнай афарбоўкі, нязменнага стану суб'екта, зменнага стану суб'екта і дзеясловы, што паводле свайго значэння супярэчаць паняццю мэты.

Праведзены аналіз дае магчымасць акрэсліць семантычныя межы дзеясловаў, для якіх функцыя выражэння мэтавага значэння з'яўляецца асноўнай. Да гэтай групы адносяцца дзеясловы волевыяўлення [1, с. 72]: а) якія называюць дзеянні, матываваныя воляй: *імкнуцца, наважыцца, мець імкненне, мець замысел, рабіць спробы*; б) якія абазначаюць стан волі, накіраваны на наступнае дзеянне: *надумацца, намеравацца, намагацца, мець намер, мець на мэце, ставіць мэтай, ставіць за мэту, мець на ўвазе*; в) якія абазначаюць стан волі, што дэтэрмініруе іншы будучы стан: *хацець, жадаць, мець жаданне*. Валітыўныя дзеясловы абазначаюць дзеянні што адносяцца да асобы, а гэта значыць, што яны імпліцыруюць наяўнасць свядомасці. Дзеясловы волевыяўлення спалучаюцца з мэтавым інфінітывам, што з'яўляецца іх сінтаксічнай асаблівасцю (імкнуцца даведацца, хацець перадыхнуць, мець на мэце адсвяткаваць і г.д.)

Як паказвае фактычны матэрыял, найбольш актыўнымі, прадуктыўнымі ў выражэнні мэтавага значэння выступаюць дзеясловы руху (спробы да руху, спынення руху, змены палажэння ў прасторы і г.д.), волевыяўлення, самападрыхтоўкі, маўлення Менавіта гэтыя дзеясловы складаюць ядро лексіка-

граматычнага класа мэтавых дзеясловаў (служачь для выражэння чыста мэтавага значэння). Дзеясловы руху (*ісці, бегчы, ехаць* і інш.), волевыўлення (*змагацца, хацець, актывізаваць* і інш.) удзельнічаюць таксама ў выражэнні семантычных разнавіднасцей значэння мэты (аб'ектна-мэтавае; мэта, ускладненая значэннем натуральнага выніку; мэта з адценнем прызначэння; прызначэнне; прызначэнне з адценнем натуральнага выніку; значэнне фінальнага інтарэсу) і выпадкаў сумяшчэння мэты з іншымі лексікаграматычнымі значэннямі (мэты і месца, мэты і часу, мэты і спосабу дзеяння, мэты і прычыны, мэты і ўмовы, мэты і выніку): *бегчы па фурманку, знайсці з цікаўнасці, пазваніць дзеля прыліку, пайсці па даручэнню, ісці на прымірэнне, прыйсці на ўсякі выпадак* і г. д. Здольнасць канструкцыі рэалізаваць канкрэтныя мэтавыя значэнні ў агульнай сістэме значэнняў у значнай ступені вызначаецца лексічнай і граматычнай прыродай дзеяслова, які ў мэтавых канструкцыях можа ўжывацца ў разнастайных граматычных формах (закончанага і незакончанага трывання, цяперашняга, будучага і прошлага часу, можа быць пераходным і непераходным, зваротным і незваротным, асабовым і безасабовым).

Адмежаванне і семантычныя класіфікацыя мэтавых дзеясловаў даюць магчымасць аналіз мэтавых сінтаксічных канструкцый пабудоваць на аб'ектыўнай аснове. В.М. Ярцава адзначае: “Если не сводить синтаксис к простому перечислению типовых конструкций, а ставит задачу распознавания этих конструкций и их взаимоотношений, то в ряде случаев оказывается невозможным игнорировать лексический материал” [2, с. 43].

Літаратура

1. Grochowiski M. Pojecie celu; Studia semantyczne. Wroclaw – Warszawa – etc., 1980. – С. 72.
2. Ярцева В.Н. Взаимоотношения лексики и грамматики в системе языка // Исследование по общей теории грамматики. – М., 1968. – С. 43.